

Virtuálne sprístupnenie vedeckého diela Mateja Bela

Teoretické a realizačné prístupy k problému digitalizácie historických knižničných fondov

Jelínková, Jana – Kollárová, Ivona

Univerzitná knižnica v Bratislave - Ústredná knižnica SAV

Úvod

Približne pred desiatimi rokmi sa v Kabinete rukopisov a starých tlačí Ústrednej knižnice SAV začala budovať databáza starých tlačí a roku 2002 sa nám podarilo sprístupniť ju na internete. Hoci mala v tomto čase menej ako 10 000 záznamov, bola prvým produktom svojho druhu. Už vtedy sme uvažovali o tom, ako ponúknuť viac nielen v kvantite, ale aj v kvalite. Mali to byť práve digitálne kópie rukopisov a starých tlačí. V tom období neexistovala v slovenských podmienkach žiadna vyhovujúca a odskúšaná technologická infraštruktúra, čo dostávalo všetky digitalizačné predstavy tak trochu do polohy utópie. Niekoľko málo digitálnych produktov vzniklo vďaka spolupráci s ČR a mali iba svoje CD verzie, s ich sprístupňovaním na webe sa nepočítalo. Ako inšpiratívne a nasledovateľné sme vnímali predovšetkým sprístupňovanie zdigitalizovaných rukopisov v rámci projektu, ktorý v súčasnosti nesie názov Manuscriptorium.

Digitalizačná stratégia

Situácia sa mierne zlepšila, keď roku 2005 „spojazdnila“ Univerzitná knižnica v Bratislave, prvé špičkové digitalizačné pracovisko na Slovensku. Takto sa vytvorili možnosti nielen pre digitalizáciu v jej technologickom zmysle. Vznik pracoviska inšpiroval k úvahám o výbere dokumentov, o digitalizačnej stratégii, o jej význame pre profesionálov i užívateľov, o víziách. Osobne považujem za najdôležitejšie, že inšpirovala aj k nadištitucionálnej spolupráci, koncepciám a nadištitucionálnemu mysleniu. Ak hovorím o nadištitucionálnom myslení, nemám na mysli centrálné usmerňovanie a usmerňovanie „z hora“, ale uvedomenie, že

- kultúrne dedičstvo je celistvé, hoci ho spravujú rôzne inštitúcie užívajúce rôzne odborné agendy, metodiky a pod.

- produkty digitalizácie by mali postupne prerastať do stmeleneho, viac menej univerzálneho informačného prostredia slúžiaceho veľkým skupinám používateľov s rôznymi potrebami a informačným správaním.

Táto téma plodí subtému - výber dokumentov na digitalizáciu, resp. sformovanie obsahovej koncepcie. Nazývam ju „nastavenie filtrov“ alebo „digitalizačná stratégia“. Vychádzam pritom z viac ako desaťročných skúseností v procese sprístupňovania historických knižničných zbierok. Sprístupňovanie zbierok na bádateľské účely odкрýva ich vnútorné štrukturovanie do niekoľkých sfér. Sfér, ktoré sa neprekrývajú s členením vznikajúcim ako výsledok svojho historického konštituovania, či aplikáciou našich odborných agend (teda napr. vek, téma, žáner, slovacikálnosť a pod.). Nakoniec podobný jav je pozorovateľný aj v bežných (moderných) knižničných fondoch. V tejto štruktúre je vágne ohraničené akési informačné jadro alebo dokumenty najviac exploitované v bádateľskom procese. Okolo neho je ďalšia „sféra“, väčšia skupina dokumentov používaných menej, ale stále ešte používaných. Tretiu skupinu - sféru bez používateľskej atraktívnosti – tvoria dokumenty nevyužívané takmer vôbec alebo vôbec. Tento jav – nulová informačná atraktívnosť - je jednoznačne preukázateľná napríklad na veľkých skupinách tlačí z 19. storočia (háčky často nie sú rozrezané), napriek tomu, že sú spracované v jestvujúcich informačných systémoch (katalógoch) na rovnakej úrovni ako iné dokumenty. Samozrejme je potrebné pripustiť a vziať do úvahy, že možno vďaka sprístupneniu dokumentov vo virtuálnom prostredí sa tento pomer môže v istej miere meniť, inak povedané, isté dokumenty prestanú byť zaujímavé a isté skupiny budú „objavené“. Ak pripustíme, že isté dokumenty sa nepoužívajú, pričom ale majú istý, dosiaľ nevyužitý informačný potenciál, bude potrebné otvoriť tému ich vhodného informačného spracovania a sprístupnenia, ale to je už priestor na iné pojednanie.

Uvedené štrukturovanie je vhodnou bázou pre tvorbu digitalizačnej stratégie a možno z neho abstrahovať filter (kritérium), ktoré nazývam **informačná atraktívnosť**. Toto kritérium spĺňajú predovšetkým dokumenty 18. a 19. storočia a medzi nimi majú výsadné postavenie periodiká a historické diela, ale aj iné dokumenty, ktorých obsah zachytáva vedecké poznanie alebo objektívnu realitu doby. Kritérium sa len zriedkavo prelína s filtrom **jedinečnosť** (unikátnosť). Nastavenie tohto filtra umožňuje vyhnúť sa duplicitě. Týka sa predovšetkým rukopisov a najstarších tlačí. Najstaršie fondy sú relatívne dobre bibliograficky podchytené, takže na základe tohto kritéria je možné relatívne ľahko identifikovať relevantné objekty. Kritérium súvisí s **neprístupnosťou**. Predstavuje pohľad bádateľa na unikátnosť či veľmi zriedkavý výskyt prameňa, pričom nejde vždy len o rukopisné pamiatky, z ktorých každá predstavuje unikát. Hoci sila typografického média spočívala v tom, že umožnilo relatívne lacnú a rýchlu multiplikáciu textu, paradoxne je podstatná časť bádateľsky relevantných dokumentov zachovaná veľmi zriedkavo a často fyzicky prístupná vo vzdialených inštitúciách. Digitalizácia je teda cesta, ako dostať takéto dokumenty k bádateľom. Ďalším dôležitým filtrom je **fyzické ohrozenie**. Do tejto kategórie patrí veľká skupina dokumentov, predovšetkým periodiká druhej polovice 19. storočia. Spôsob ich záchrany a sprístupnenia je aj predmetom projektov riešených pod garanciou Slovenskej národnej knižnice (Projekt záchrany, stabilizácie a konzervovania

klasických nosičov informácií v Slovenskej republike). Za najkontroverznejšie, ale predsa len akceptovateľné kritérium považujem **slovacikálnosť**. Vystupuje v rôznych podobách (územná, autorská, obsahová a pod.) a ako filter je problematcky uplatniteľná, predovšetkým vzhľadom na veľké množstvo dokumentov a duplicitnosť titulov a obsahu. Účinne vystupuje iba v kombinácii s inými kritériami. Nakoniec, už na prvý pohľad je zjavné, že ani jeden z filtrov nebude možné nasadiť samostatne, ale efektívnu digitalizačnú stratégiu a jej kontinuitu ponúka ich spoločné uplatňovanie, pričom v budúcnosti nemusíme vylúčiť ani iné prístupy (osobnosti, téma, žáner a pod.). Popri všetkom doteraz uvedenom považujem za dôležitý aj relatívne subtilný faktor, ktorý nazývam „poznanie historickej zbierky“, jej obsahových a provenienčných segmentov, slabých a silných stránok a používateľských potrieb.

Digitalizačná stratégia Kabinetu rukopisov a starých tlačí Ústrednej knižnice SAV je postavená na takýchto pilieroch. Vyselektovaný súbor dokumentov, teda akési digitalizačné priority, predstavuje relatívne rozmanitú škálu historických tlačí a rukopisov. Jej prostredníctvom sme posunuli do virtuálneho prostredia niekoľko atraktívnych dokumentov, medzi nimi skutočnú „ikonu“ kultúrneho dedičstva - Notície Mateja Bela.

Čo je Notitia Hungariae Novae

„Dielo, o ktorom premýšľam, sa volá *Znalosť Uhorska starovekého, stredovekého a novovekého*“, napísal v roku 1718 Matej Bel svojmu priateľovi, aby ho upozornil na svoj ambiciózný vedecký a zostavovateľský projekt.

Notitia hungariae novae historico-geographica vzišli z celoživotného vedeckého snaženia Mateja Bela a jeho koncepcie výskumu dejín a geografie Uhorska. Na diele spolupracovalo množstvo vzdelaných osobností súvekeho Uhorska (Ján Matolay, Ján Tomka-Sásky, Samuel Mikovíni a iní). Zhromaždili veľké množstvo informácií a vytvorili tak „monografie“ o jednotlivých stolicích. Vychádzali vďaka peniazom predplatiteľov (tzv. prenumerácii), finančnej podpore cisára a mimoriadnej energii samotného Bela, ktorý venoval zostavovaniu a vydávaniu Notícií viac ako dvadsať rokov svojho produktívneho života. Hoci sa mu podarilo vydať len štyri z plánovaných šiestich zväzkov (v rokoch 1735-1742), akousi „šťastnou náhodou“ pokrývajú vydané zväzky veľké územie dnešného Slovenska. Ako významný a ojedinelý vedecký prameň, zdroj informácií o dejinách, geografii, etnikách a sociálnom zložení kráľovstva, sú dôležitou súčasťou našej historickej pamäti.

Osobitnou polohou hodnotenia Notícií je ich vydavateľská podoba, grafické stvárnenie, ikonografické a kartografické prvky. Mikovíniho mapy jednotlivých stolíc predstavujú najvýznamnejší prejav uhorskej kartografie v 18. storočí. Celé dielo tlačili v amsterdamskej tlačiarni, pretože žiadna

z okolitých uhorských tlačiarní nedisponovala potenciálom a parametrami nevyhnutnými pre takýto projekt. Dovoz a distribúciu zabezpečoval viedenský kníhkupec Pavol Straub.

Hoci mnohé konštatovania Bela a jeho spolupracovníkov sú dnes prehodnotené, Notície si udržali viac ako dvestopäťdesiat rokov status vedeckého diela, neustále citovaného, prekladaného a konfrontovaného. A zároveň boli hodnotnou bibliofiliou. Roku 1780 ich bratislavský kníhkupec Anton Löwe predával za „astronomickú“ cenu: 36 zlatých.

Notície ako exploitovaný historický prameň

Exempláre Notícií sú sporadicky zachované v historických zbierkach na Slovensku a v Európe. Časť z nich je už neúplná, predovšetkým bez grafických častí – máp a vedút, genealogických tabuliek - ktoré sú aj ako samostatné kusy lukratívnym antikvárnym artiklom. Dodnes zachované exempláre Notícií sú však aj žiadaným výskumným, expozičným a prezentačným artefaktom. Sú neustále vystavované fyzickej záťaži v bádateľskom procese a riziku poškodenia, ale aj odcudzenia grafických častí.

Ústredná knižnica SAV má vo svojom fonde len jediný zväzok Notícií (prvý zväzok). Ako správca fondu knižnice Evanjelického lýcea v Bratislave (miesto pôsobenia Mateja Bela) spravuje a sprístupňuje ďalšie exempláre, jeden z nich v takmer kompletnom stave s autografom Mateja Bela.

Tieto okolnosti zrodili v Kabinete rukopisov a starých tlačí Ústrednej knižnice SAV ideu vyhotovenia faksimile všetkých štyroch zväzkov Notícií. Idea nebola ešte ani rozpracovaná do projektu, keď ju už spomenutý boom digitalizačných technológií v oblasti kultúrneho dedičstva predefinoval na koncepciu digitálnej kópie prístupnej online alebo na DVD-nosičoch.

Výber vhodného exemplára

Za rozhodnutím o zaradení Notícií medzi digitalizačné priority, muselo nasledovať ďalšie dôležité odborné rozhodnutie: výber najvhodnejšieho exemplára spomedzi zachovaných. Ak sa pohybuje v nadinštitucionálnom teritóriu digitalizácie, tak potom dôsledné riešenie tejto otázky predstavuje obhliadka všetkých dostupných exemplárov a ich posúdenie z hľadiska niekoľkých kritérií:

- Fyzický stav. Digitalizovaný exemplár by mal byť v čo najlepšom fyzickom stave, bez znakov výrazného poškodenia či nánosov nečistôt. Tieto okolnosti by na jednej strane komplikovali manipuláciu, na strane druhej problematizovali využitie digitálnej kópie.

- Úplnosť. Digitalizáciou sledujeme nielen zachovanie a prezentáciu kultúrneho dedičstva, ale aj jeho sprístupnenie na bádateľské účely. To všetko sú dôvody, aby sme na digitalizáciu vybrali úplný, alebo aspoň najúplnejší zachovaný exemplár. Pričom problém môže nastať práve u tých dokumentov,

akými sú aj Notície: časť ilustrovaných príloh, máp, vedút, genealogických tabuliek už nemusí byť v dokumente prítomná.

- Stav a pôvodnosť väzby. Ideálom je pôvodná väzba. Predovšetkým u najstarších dokumentov predstavuje väzba osobitnú rovinu vnímania dokumentu. Je remeselným a neraz aj umeleckým objektom.

- Výnimočné znaky exemplára. Okrem spomenutých kritérií vnímam aj ďalší faktor, ktorý zohráva rolu pri digitalizácii tlačených, t. j. multiplikovaných a teda de facto identických textov. Niekoľko pôvodne rovnakých exemplárov získalo počas niekoľkých storočí osobitné znaky, akési „nánosy“, predovšetkým ako dôsledok „používania“ a dôsledok komplexného faktu, že kniha plnila osobitné a v minulých storočiach dosť významné komunikačné, vzdelávacie, kontemplatívne a iné kultúrne funkcie. Za tieto osobitné znaky môžeme považovať provenienčné záznamy, exlibrisy a supralibrosy, rukopisné poznámky týkajúce sa autora, textu, ale aj vlastníka a neraz aj obsiahlejšie rukopisné pasáže na predsádke, či pre tento účel voviazaných čistých listoch (interfoliácii).

Digitalizovaný exemplár Belových Notícií predstavuje vhodný kompromis z hľadiska spomenutých sekundárnych znakov. Okrem toho bolo potrebné zohľadniť aj fakt, že už pri vzniku Notícií uvažovali realizátori tohto vydavateľského megadiela o dvoch základných variantoch vydania, tzv. lacnejšom a exkluzívnejšom. Rozlišovali sa predovšetkým použitým papierom (drahším a lacnejším). Grafické prílohy vydania, akými sú napríklad medirytiny sa tlačia osobitne osobitnou technikou a hotové medirytinové listy sa k dokumentu prikladajú pri jeho viazaní a to nie vždy na rovnaké časti dokumentu, najmä umiestnenie úvodnej medirytiny, tzv. frontispice môže byť dvojaké. Kvalita väzby tiež veľmi často zodpovedá individuálnym požiadavkám objednávateľa. Zjednodušene povedané, len sotva by sme našli dva úplne rovnaké exempláre. Na digitalizáciu sme preto vybrali exemplár v dobrom fyzickom stave, s najúplnejšie zachovanými ilustrovanými prílohami, výnimočný aj tým, že bol pôvodne vlastníctvom samotného zostavovateľa Mateja Bela a obsahuje jeho vlastné rukopisné záznamy – príhovor k cisárovi pri audiencii u cisára pri príležitosti vydania zväzku.

Digitalizácia Notitia Hungariae Novae

Digitalizácia štyroch zväzkov Notitii bola realizovaná Digitalizačným strediskom Univerzitetnej knižnice v Bratislave. Rozsiahle dielo Mateja Bela a jeho spolupracovníkov patrí medzi najvýznamnejšie zdigitalizované dokumenty digitalizačného strediska. Jeho dôležitosť z hľadiska slovenskej histórie, a tiež to, že spĺňa väčšinu kritérií výberu, ktoré rozhodujú o prijatí dokumentu na digitalizáciu rozhodlo, že bolo zaradené medzi prioritné úlohy. Digitalizácia bola zrealizovaná v relatívne krátkom čase od prijatia a schválenia objednávky Ústrednej knižnice SAV. Zdigitalizovanie

všetkých štyroch zväzkov trvalo dva mesiace. Prvý zväzok bol prijatý na digitalizáciu 27. júna 2006, a posledný - štvrtý – zväzok 18. augusta 2006.

Samotná digitalizácia prebehla bez problémov, pretože tieto vzácne tlače, ktoré sú významným kultúrnym dedičstvom, boli vo veľmi dobrom fyzickom stave. Dopredu sme boli pripravení na rôzne komplikácie, ktorými mohli byť – vyššia hmotnosť dokumentu, väčšie rozmery dokumentu a príloh, avšak tieto faktory nakoniec nemali výrazný vplyv na plynulú digitalizáciu. Jediným problémom bolo zdržanie pri vyňatí príloh z dokumentu, ktoré však predstavovalo iba krátky časový úsek z celkového času a rozsahu digitalizačných prác.

Pri digitalizovaní Notitii, ktoré – ako už bolo spomenuté - obsahujú prílohy väčších rozmerov, sa nám nakoniec tiež potvrdilo, že pokiaľ je digitalizácia súčasťou oddelenia, ktoré má na starosti ochranu, a teda aj reštaurovanie dokumentov, nerobí problém ani príliš veľký formát máp, vedút, či ďalších príloh, ktoré obsahujú. Je možné preto povedať, že hladký priebeh digitalizácie bol zaručený vďaka spolupráci dvoch oddelení Odboru ochrany dokumentov UKB, a teda okrem digitalizačného strediska má svoj podiel aj Oddelenie reštaurovania dokumentov UKB.

Priebeh digitalizácie v krátkosti

Každý zväzok sme najskôr prezreli, a okrem spočítania strán sme spočítali vlepené prílohy. Tieto prílohy bolo potrebné vyňať, pretože ich digitalizácia nebola inak možná. Prílohy boli vlepené na prúžkoch, preto bolo jednoduché oddeliť ich od dokumentu. Tento postup sa nám osvedčil aj pri ďalších troch zväzkoch, keďže jeden obsahoval prílohu, ktorá sa skladala z niekoľkých zlepených papierov. Jej rozmer bol – približne – 170cm x 40cm. Bolo potrebné pre ňu urobiť aj nové nastavenia digitalizačného zariadenia. Priemerne však mali prílohy okolo 53cm x 46cm v druhom zväzku, 60cm x 80cm v treťom zväzku. Štvrtý zväzok obsahoval prílohy z rôznymi rozmermi od približne 52cm x 40cm až po 80cm x 72cm.

Nastavenie digitalizačného zariadenia sme robili jednotlivo pre každý zväzok zvlášť. Pre porovnanie niekoľko údajov z protokolu o skenovaní dokumentu:

	<i>Zväzok I</i>	<i>Zväzok II</i>	<i>Zväzok III</i>	<i>Zväzok IV</i>
<i>Rozlíšenie (DPI)</i>	302,50	309,50	309,10	307
<i>Vzdialenosť kamery v mm</i>	1450	1435	1420	1430

Záver

Štyri zväzky Notícií Mateja Bela sú v slovenských podmienkach snáď jedným z najnáročnejších

uskutočnených projektov po stránke objemu digitalizačných prác a rovnako aj po stránke technickej. Sú prístupné zo stránky Ústrednej knižnice SAV (<http://oldbooks.savba.sk/digi/>) a tiež zo stránky medzinárodného konzorcia pre digitalizáciu a virtuálne sprístupnenie historických dokumentov Manuscriptorium, ktorého je Ústredná knižnica SAV partnerom. Digitalizácia Notícií je otvoreným projektom, pretože ponúka niekoľko voľných pokračovaní v podobe ďalších vydání a rukopisov vedeckého diela Mateja Bela nemenej zaujímavých pre odbornú verejnosť. Ich virtuálne sprístupnenie, ako aj sprístupnenie všetkých atraktívnych historických dokumentov v správe Ústrednej knižnice SAV bude závisieť o dobudovania technickej infraštruktúry ponúkajúcej väčšie digitalizačné kapacity. Prerastanie digitalizácie jednotlivín do komplexnejších projektov, ich informačné využitie, trvalú udržateľnosť a rozvoj virtuálneho bádateľského prostredia očakávame teda v najbližšom období ako nevyhnutné potvrdenie predpokladu, že inštitúcie spravujúce a sprístupňujúce kultúrne dedičstvo sú na začiatku 21. storočia schopné racionálne využiť možnosti ponúkané digitálnymi technológiami pre seba a pre svojich používateľov, inak povedané, sú schopné etablovať sa už nielen ako zbierkové ustanovizne, ale aj ako plnohodnotná a atraktívna súčasť informačnej spoločnosti.

Bibliografické odkazy

1. Kollárová, Ivona: Kultúrne dedičstvo na informačných diaľniciach? Šesť rokov budovania elektronického katalógu starých tlačí. In: Knižnica, 4, 2003, č. 1, s. 10-14.
2. Kollárová, Ivona - Šmihla, Marek: Databáza starých tlačí ako prostriedok sprístupnenia kultúrneho dedičstva. In: Infos 2003. Zborník z 32. medzinárodného informatického sympózia, ktoré sa konalo v dňoch 7.-10. apríla 2003 v Starej Lesnej. Bratislava : Spolok slovenských knihovníkov, 2003. s. 165-172.
3. Kollárová, Ivona: [Editorial] In: ITlib. Informačné technológie a knižnice, 8, 2004, č. 3, s. 1.
4. Tibenský, Ján: Veľká ozdoba Uhorska : Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava : Tatran, 1984. 268 s.